

7-26-2020

POETIC INTERPRETATION OF NONEXISTANCE (FANA) IN THE EPIC "LAILI AND MAJNUN" OF FUZULI

Shahnoza Abdimuminovna Kahhorova

associate professor of literary studies, candidate of philological sciences, KarSU

Follow this and additional works at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu>

Part of the Arts and Humanities Commons

Recommended Citation

Kahhorova, Shahnoza Abdimuminovna (2020) "POETIC INTERPRETATION OF NONEXISTANCE (FANA) IN THE EPIC "LAILI AND MAJNUN" OF FUZULI," *Scientific reports of Bukhara State University*. Vol. 3 : Iss. 3 , Article 11.

Available at: <https://uzjournals.edu.uz/buxdu/vol3/iss3/11>

This Article is brought to you for free and open access by 2030 Uzbekistan Research Online. It has been accepted for inclusion in Scientific reports of Bukhara State University by an authorized editor of 2030 Uzbekistan Research Online. For more information, please contact sh.erkinov@edu.uz.

УДК:891.709

ФУЗУЛИЙНИНГ “ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН” ДОСТОНИДА ФАНО ТАЛҚИНИ
ПОЭТИЧЕСКОЕ ТОЛКОВАНИЕ НЕБЫТИЕ (ФАНА) В ЭПОСЕ
ФУЗУЛИ «ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

POETIC INTERPRETATION OF NONEXISTANCE (FANA) IN
THE EPIC “LAILI AND MAJNUN” OF FUZULI

Қаҳҳорова Шаҳноза Абдимуминовна

ҚарДУ адабиётшунослик кафедраси доценти, филология фанлари номзоди

Kahhorova Shahnoza Abdimuminovna

associate professor of literary studies, candidate of philological sciences, KarSU

Таянч сўзлар: солик, мақом, сулук, фано, бақо, ваҳдат ул-вужуд, унс, нафс, нафси аммора, тавҳид, жамъ, тафриқа, саҳф, суқр.

Ключевые слова: странник, стоянки, странствие, небытие, вечность, близость, дружба, душа, душа, склоняющаяся ко злу, единство Божье, собрание воедино, разъединение, духовная трезвость, духовное опьянение, упоенность.

Key words: wanderer, makom, wandering, nonexistence, eternity, proximity, friendship, soul, soul inclined to evil, the unity of God, gathering together, disconnection, spiritual sobriety, spiritual intoxication, ecstasy.

Мақолада Муҳаммад Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида ижодкорнинг тасаввуфий қарашлари, хусусан, фано ва бақо мақомининг бадиий талқини ҳақида фикр юритилган. Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достони дунёвийлик билан бирга тасаввуфий дoston бўлиб, унда шоир моҳирлик билан фано ва бақони мақсад қилган солиқни Мажнун, Руҳи Мутлақни Лайли тимсолида ярата олди.

В статье рассматриваются о взглядах автора согласно суфизму, в частности, о художественной интерпретации статуса фано и бако в эпической поэме “Лайли и Мажнун”. Эпос Физули «Лейла и Меджнун» был мистическим эпосом наряду с секуляризмом, в котором поэт умело создал налог в лице Меджнуна, Рухи Мутлак в лице Лейлы.

In the article It is conceived about the views of the author according to Sufism, particularly, about the artistic interpretation of the status of FanoendBaka in the epic poem of “Layli end Majnun”. Fuzuli’s epic “Layla and Majnun” was a mystical epic along with secularism, in which the poet skillfully created a tax in the person of Majnun, Ruhi Mutlaq in the person of Layla.

Кириш. Фано ислом дини пайдо бўлгандан икки аср ўтиб, яъни IX асрда тасаввуфий техник термин сифатида қўллана бошлаган.[2,32]Фано барча сулукларда тариқат йўлига кирган солиқнинг олий мақсади, энг сўнгги манзили сифатида катта аҳамият касб этади. “Фано” луғатларда “йўқ бўлиш”, “ажал”, “ўлиш”, “ўткинчи”, тасаввуф истилоҳи сифатида эса “ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб илоҳиятга сингиш”, тўлиқ шакли “алфанаау филлааҳ”, яъни “Аллоҳга фоний бўлиш” деган маънони англатади [7,161].

Эронлик олим Сайид Жаъфар Сажжодий “Мусталаҳоти урафо” асарида “фано” сўзини шарҳлаб ёзади: “Фано” калимаси билан мазмуна сифатлар (ёмон сифатлар)нинг соқит этилишига ишора қиладилар ва “бақо” калимаси билан маҳмуда сифатлар (мақталган сифат) қиёмига ишора этадилар [3,142]. Демак, фано солиқнинг ўзидаги барча ёмон сифатларни йўқ қилиш йўли билан Аллоҳга яқинлик ҳосил қилишдир. Тасаввуфда солиқ фано мақомига етгач, Аллоҳнинг ҳақлиги ва улуғлиги тўғрисидаги фикру зикрга ғарқ бўлиб, бу фоний дунёдаги жамики нарсаларни унуттади.

Асосий қисм.Тасаввуф илми ҳол мажмуи бўлиб, унда фано ҳам инсон маънавий камолотининг энг юқори мақоми, юксак даражадаги ҳол сифатида эътироф этилади. Вужуди мутлақ билан қовушиш, яъни инсон руҳининг илоҳий руҳга қовушмоғидир. Фано Сайёрнинг жамъ ва тафриқа, Мансур Халложнинг *аналҳақ*, Жунайд Бағдодийнинг

саҳф, Боязид Бистомийнинг сукр, Ҳорис Мухосибийнинг *тажриди тавҳид* каби алоҳида таълимотга айланган Муҳйиддин ибн Арабийнинг ваҳдат ул-вуҷуд ғоясининг моҳиятини ифодалайди.

Боязид Бистомий номи тасаввуф илмида Аллоҳга бўлган муҳаббат орқали ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини поклаш, Аллоҳга фоний бўлиш, Аллоҳга боқий бўлиш фикрини илгари сурганлиги билан машҳурдир. У Робия Адавия илгари сурган таъмасиз муҳаббат ғоясини сўфий руҳияти билан боғлади. Унинг уқтиришича, ваҳдат ва фано шундай бир руҳий ҳолатда юз берадики, солиқ худди шароб ичган одамдай маст бўлиб ўзини унутади. Боязид ал-Бистомий ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини поклашни одамлар олдида ҳам, ўз-ўзи олдида ҳам риё, ёлғон кабилардан қўрқмаслик, балки Аллоҳга муҳаббат ва садоқатни тушунган. Унинг фикрича, асосийси, Аллоҳга фоний бўлиш ва шахс сифатида “Мен”дан воз кечиш ҳисобланади. Бинобарин, Боязид Бистомий таълимоти боис фано ва бақо тасаввуфда муҳим масала бўлиб қолди.

Алишер Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да гувоҳлик беришича, фано ва бақо таълимотидан биринчи бўлиб сўз очган киши бу шайх Абу Саъид Харроздир[5, 42]. Шайх Абу Саид Харроз фанонинг уч турини ажратиб кўрсатган: биринчи – фанои афъол бўлиб, қул (солик)нинг ўз нафси ва сифатларидан фано бўлиб, Ҳақ сифатларига эга бўлишидир. Иккинчи – фанои сифот: қул (солик)нинг Ҳақни билиш билан Ҳақнинг сифатларидан ҳам фано бўлиши. Учинчиси – фанои зот, яъни қул (солик)нинг Ҳақ борлиғига фанолигидир.

Озарбайжон халқининг забардаст шоири Муҳаммад Фузулий тасаввуфга доир маълумотларнинг деярли барчасини ўзлаштириб, ўз фаолиятида уларнинг бадиий талқини борасида катта муваффақиятларни қўлга киритди. Хусусан, “Лайли ва Мажнун” достони жаҳон адабиёти хазинасини юсак бадиий тафаккур дурдонаси билан бойитиш қаторида тасаввуфнинг ишқ, тавҳид, истиғно, фано ва бақо каби муҳим тушунчаларининг ҳам бадиий талқинини намоён этди. Фузулийнинг мазкур асари ундан олдин яратилган дostonлар қаторида айрим жиҳатларда ўхшаса-да, бир қатор услубий, ғоявий, бадиий ўзига хосликларибилан фарқ қилади. Шу билан бирга, ижодкор Мажнун образи орқали сўфийнинг маънавий қиёфасини моддийлаштиришга ҳаракат қилган.

Маълумки, Низомий Ганжавийнинг “Лайли ва Мажнун” достони мавжуд кўпгина афсоналарнинг шоир томонидан қайта ишланиши, ижодкорнинг бадиий тафаккури синтезидан ўтиши натижасида вуҷудга келган асари бўлиб, унда дунёвий турмуш тарзи, инсоний ҳаётнинг энг муҳим жиҳатларини ёритиши билан характерланади. Алишер Навоий яратган дostonда уч асосий ғоя: дунёвий, илмий, тасаввуфий қарашлар ўз аксини топган. Фузулий дostonининг бошланмасида уч рубоий келтирилиб, уларда шоирнинг асарга тасаввуфий ёндашуви намоён бўлади. Жумладан, уларнинг иккинчисида ҳақиқатни излаб мажоз йўлидан боришини, афсона баҳонасида дилидаги розни, сирни, яъни фанони (“*Ким, аввали ғам, сўнги фанодир*”) акс эттиришни мақсад қилиб олгани ёрқин акс этади. Лайли ишқини куйлаш бир баҳона, сабаб, аслида шоир Лайли мисолида Ҳақ васфини куйлашни, Мажнун тили билан шоир ўз дилидагилар – тасаввуфда солиқ руҳий камолотининг энг камолотга етган мақоми фақру фано йўлини тасвирлаб беришни ният қилишини таъкидлайди:

*Тутсам талаби ҳақиқата роҳи мажоз,
Афсона баҳонасила арз этсам роз.
Лайли сабабила васфин этсам оғоз,
Мажнун дили ила этсам изҳори ниёз [6,5].*

Фузулий яратган Мажнун Навоий “Хамса”сининг икки қаҳрамони Фарҳод ва Мажнун каби туғма истеъдоди кўринган мажзуб солиқдир. Мажнун – туғма Ҳақ жазбаси теккан, Ҳақ жамолини кучли шавқ билан соғинган солиқ тимсоли. Лайли эса мазҳар. Шоир эндигина туғилган чақалоқни “*Бир тифли музаккару музакко. Хуршид киби тифлликда комил*” деб таърифлаган. Мажнун дунёга келиши биланоқ, “*Эй ишқ, ғариби олам ўлдим, Овораи водийи ғам ўлдум*” деб дод солади. Демак, илоҳий ишқ унга жибиллий, ғам водийси, оху ноласи солиқ руҳининг илоҳиётга эришаётганидан нишона. Фузулий бу ҳолни “*аҳли ҳолга маълум*” бўлган “*нусхаи ишқнинг тимсоли*” дея

таъкидлайди. Ишқ уни “*Кун-кундан эдиб камол хосил, Ул моҳи нав ўлди бадри комил*”. Ғам, дард, бало солиқни Руҳи мутлаққа яқинлаштиради.

*Сармастда ихтиёт ўлмаз,
Мадхушда эътибор ўлмаз.
Жон ўлди ғаминг йўлинда барбод,
Ташвиши фанодин ўлдим озод [6,21].*

Мажнуннинг отаси Каъбани тавоф этса, зора дардига шифо топса, деб умид қилади. Лекин Мажнун “*Қил қобили саодати фақру фано мани*” деб илтижо қилади. Иложсиз қолган ота ўғлини қайтариб олиб келади ва у яна саҳрога чиқиб кетади. Ошиқ ва ошиқликнинг бу хусусиятини тасаввуф назариячилари “тафрид” (ёлғизланиш) деб атаганлар. Ошиқ шундай бир ҳол мартабасини эгаллайдики, ўзига ўхшаганлар, яқин-ларидан безор бўлади, инсон зотини ёқтирмайди. У яқкаликни, ёлғизликни қўмсайди ва саҳрога чиқиб кетади. “Ва жумладан ҳеч кимга бўйсунмайди, ўз руҳини ёлғиз тутишни хоҳлайди ва халқдан узлатга чекинади”[4, 132]. Ёлғизланиш дилнинг Ҳаққа юзланиши учун имкон яратади, Ёр ёдини фикрдан қувадиган ағёрлардан халос этади.

Мажнун ўн ёшга тўлганида “*таълими улума етти навбат*”. Бу ўринда тариқат боқичини босиб ўтиб, маърифат босқичига етган солиқ тасвирланади. Фузулий Алишер Навоий каби Мажнуннинг илм эгаллаш ҳолатини батафсил ёритмайди, балки Лайли портретини бериб, “*Қайс они кўриб ҳалок ўлди, Минг шавқ ила дарднок ўлди*” дейди. Шоир Лайлининг гўзал портретини чизиш билан Ҳусни мутлақнинг таърифини келтирганки, Лайлига боқиб Мажнун “*Бир кўзга гар очиб кўзини, Кўзга кўрарди ўз-ўзини*”) ўз-ўзини кўзга кўргандай бўлди. Бу билан шоир сўфиёна маъно: фанога етган солиқ руҳида Илоҳ сифатларининг мужассам топганлигини таъкидлайди.

Худди шу ҳолатни Фузулий дostonдаги “Бу сифти Мажнундир ва ибтидои меҳнати фузундир” бобини яратишда фано назариясининг асосчиси Боязид Бистомий ҳаётини акс эттирган “*Ҳикоят қиладиларки, “бир киши шайх Боязид уйи олдида келдию уни чақирди. Ичкаридан шайхнинг овози эшитилди: “Кимни ахтараяпсан?” Деди: “Боязид-ни”. Деди: “Уйда Худодан ташқари ҳеч ким йўқ” [1, 128]*” деган ҳикоятга ҳамоҳанг мисра-ларни яратганки, бу ҳолат солиқнинг фанога етиш жараёнининг бадий талқинини беради:

*Ул ики суманбару саҳи қад,
Бир-бирини ўлдилар муқайяд.
Ул иккихароби бодаи завқ,
Бир жомдан ичдилар майи шавқ.
Гирдобу балоя ўлдилар ғарқ,
Қолмади ароларинда бир фарқ.
Авзои муҳолиф ўлди яксон,
Гўё икки танда эди бир жон,
Ҳар ким сўрар ўлса Қайса бир роз,
Лайлидан анга етарди овоз.
Ким Лайлия қилса бир хитоби
Қайс эди анга веран жавоби [6,25].*

Ёки Ибн Салом вафот этиб, Лайли уйига қайтади ва Мажнунга ёр бўлиш учун уни излаб саҳрога боради. Лекин Мажнуннинг ҳуши ўзида эмас, энди унга Лайли керак эмас эди. Чунки Лайли унинг учун ҳаёлий тимсолга айланиб бўлган эди.

Фано мақоми солиқнинг Ҳақ билан бирлик хосил қилишини ҳам талаб этади. Тасаввуф таълимотида олам юлдузлар, ой, куюш, одамлар, ҳайвонлар, қушлар, капалаклар ва бошқа жами нарсалар худонинг зуҳуротидан иборат. Уларнинг бирлик риштасини идрок этиш ва улар билан ўз хилқати ваҳдатини таъминлаш солиқнинг юксалишига омил бўлади. Шунинг учун ҳам Фузулий дostonининг “Бу шукуфаи гулзори тавҳиддур ва навбаваи бўстони тамжиддур” деб номланган бобида ана шу ўзак масала ўзига хос талқинларда зикр этилади:

*Эй мабдаи файзи офариниш,
Сандин равшан чироғи биниш!
Эй пардаи мосиво ниқобинг,
Сандин ўзга санинг ниқобинг!
Эй сирри вужудингамри маълум,
Маъжуд ҳамин сан, ўзга маъдум! [6,6]*

Ҳақнинг воҳидияти Мажнунга ўзини кашф этишга асос бўлади. Борлик, барча гўзалликлар ва энг юксак ақл-тамиз фақат Аллоҳда ва ундангина ёғилиши, у аслларнинг асли, ўзақларнинг ўзаги эканлиги; фақат у ҳамини борлиги, якка-ягона эканлиги сўфийни ҳайратга солади. Бу ҳайрат шунчалик кучлики, энди унинг ақлида, кўнглида ва кўзида фақат Ҳақ жилваланади ва ўша жилвадан ҳайратланиш барқарор қолади. Шу ҳайрат манбаи учун у ҳамма нарсдан: бойлик, давлат, кишилар ўзилигидан воз кечиб, “фано филлоҳ”га эришади. Фузулийнинг маҳорати шундаки, улуғ санъаткор ишқ-муҳаббат, тавҳид тушунчаларини ниҳоятда юксак баҳолаб, уни макон ва замондан ажратиб олган ҳолда эмас, балки шу ҳаёт бағрида туғилиб, ўсиб яшаётган инсон атрофидаги табиат, воқеа ва ҳодисаларга боғлаб, улар ўртасидаги қонуний ва мантиқий алоқаларни тушунган ҳолда тасвирлайди.

Тасаввуфда фано билан биргаликда бақо тушунчаси ҳам мавжудки, Фузулий мана шу фано ва бақонинг бадиий талқинини бера олган. Бақо, яъни абадий бирликни фақат бирлик, ўлим воситасида тасвирлаш мумкин бўлади. Бошқа ҳеч қандай ҳолатда уларнинг бирлигини исботлаш мумкин эмас. Лайлининг ўлими, Мажнуннинг Лайли қабрига бориб ўша ерда вафот этишида тасаввуфдаги ваҳдат ул-вужуд тушунчаси ўз аксини топган. Достондаги Лайли ва Мажнуннинг вафотидан кейин Зайднинг кўрган туши, яъни икки севишганнинг жаннатда бирга юриши тасвири бақога етган солиқ ёки касратдан ваҳдатга етган солиқнинг бадиий талқинидир.

Фузулий Лайли вафот этган пайтда Мажнун тилидан айтилган бир ғазални келтирадигани, унда шоирнинг фано, бақо, ваҳдат ул-вужуд хусусидаги фикрлари яққол кўзга ташланади:

*Бу оламким, кўнгул, қайдин чекарсан меҳнату ғамдир,
Фано сарманзилдин сайр айлаким, бир хушча оламдир.*

*Онғуб танҳолиғи қабр ичра нафрат қилма ўлмақдан,
Тарийқи унс тутким, ҳар ҳовуч тупроқ бир одамдур.*

*Дағил маҳкам жаҳон мулкинда ҳар бунёдким қилсанг,
Бақо мулкинда тут манзилким, ул бунёд маҳкамдур.*

*Ажал олойиши хавфу хатардан қурторар нафси,
Бу жавҳар кимийи нафса бир иксири аъзамдур.*

*Камоли ишқи инсон мавт иландур роҳи ҳикматда,
Бале, мужро қилан ҳукмин мисолин нақши хотамдур.*

*Баҳор айёми кирсанг полазора хок ажзосин,
Муҳаққар кўрмаким, ҳар зарра бир жом ила бир жамдур.*

*Асири нафсдур аҳли жаҳон билмаз фано қадрин,
Фузулий, тарк тажриди санга онжақ мусалламдур [6,171].*

Ғазалнинг биринчи байтида бу олам меҳнат ва ғамдан иборат эканлиги, фано хуш манзил, агар абадийлик истасанг, бақо мулкни маҳкам тутиш лозимлиги; ажал, ишқ кимё, унда ҳикмат кўплиги, албатта, солиқни фано ва бақога етказувчи воситалар эканлиги таъкидланади. Ғазал мақтаъсида эса шоир ўзига мурожаат қилиб, нафсга асир жаҳон аҳли фано қадрини билмайди, сен учун ваҳдат ул-вужуд ягона мақсад бўлиб қолсин, деб таъкидлайди. Бу ғазал бутун дoston ғоясини ёритиб беришга хизмат қилган.

Хулоса. Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достони дунёвийлик билан бирга тасаввуфий дoston бўлиб, унда шоир моҳирлик билан фано ва бақони мақсад қилган солиқни Мажнун, Руҳи Мутлақни Лайли тимсолида ярата олди.

АДАБИЁТЛАР

1. **Attor Faridudin.** Tazkirat ul-avliyo. - Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 1997. - 175 b.
2. **Bertels Ye.E.** Sufizm i sufiyskaya literatura. Izbrannie trudi. - Moskva: Nauka, 1965. - 528 b.
3. **Komilov N.** Tasavvuf va komil inson ahloqi. - Toshkent: Yozuvchi, 1996.
4. **Komilov N.** Tasavvuf. - Toshkent: Yozuvchi, 1996. - 272 b.
5. **Navoiy Alisher.** Nasoyim ul-muhabbat. - Toshkent: Fan, 2001. - 401 b.
6. **Fuzuliy. Layli va Majnun.** - Toshkent: G'. G'ulom, 1988. - 121 b.
7. O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. 2-tom. - Toshkent: O'zbekiston Milliy entsiklopediyasi. - 878 b.